

„A társadalomtörténet ma kevésbé elméleti jellegű, mint az 1960-as években, de interdiszciplinárisabb”

Beszélgetés Hartmut Kaelblével

Hartmut Kaelble 1940-ben született Göppingenben, Németországban. Történelmet, szociológiát és jogot hallgatott Tübingenben és a berlini Freie Universitätén, ahol 1966-ban doktori fokozatot szerzett, majd 1971-ben habilitált. Szintén 1971-ben nevezték ki a berlini Freie Universitätén a társadalom- és gazdaságtörténet egyetemi tanárává. 1991-ben a Humboldt Egyetem történelem tanszékének oktatója lett Berlinben, s e posztot egészen 2008-as nyugdíjazásáig töltötte be. Jelenleg ugyanitt professor emeritus. Az 1990-es években társalapítója volt az Európa Összehasonlító Története Központnak (Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas), és később az intézet társigazgatója lett. Számos tudományos ösztöndíjat és tiszteletbeli fokozatot nyert el. Kaelble professzor széles körű publikációs tevékenysége felöleli a társadalmi mobilitás és a társadalmi egyenlőtlenségek története, Európa összehasonlító társadalomtörténete, az európai integráció története, az európai identitás és a történelmi összehasonlítás módszerei témaköreit. Legutóbbi angol nyelvű kötete 2013-ban jelent meg a Berghahn kiadónál.

Beszélne nekünk pályafutása kezdetéről és legfontosabb állomásairól?

A társadalomtörténet számomra mindig is „társadalom a politikával együtt” volt. Az 1960-as évek elején voltam hallgató, és nagyon érdeklődtem a politikai eszmék története, az alkotmánytörténet és a demokráciák politikai döntéshozatalának kérdései iránt. Úgy véltem, hogy az érdekcsoportok szükséges, bár problematikus részei a demokráciának. Ennél fogva szakdolgozatomat az 1914 előtti Németország legnagyobb ipari érdekcsoportjéről írtam, vagyis egy olyan korszakról, amikor a demokrácia még csak kialakulóban volt. A dolgozat írása közben vált meggyőződésemmé, csakúgy, mint sok más fiatal történésznek a *trente glorieuses* idején, hogy a stabil demokrácia a társadalomban gyökerezik. Ezért elégedettséggel töltött el, hogy társadalomtörténészként dolgozhatok, és hogy 1965-ben csatlakozhattam egy Berlin iparosodásával foglalkozó kutatócsoporthoz, ahol a berlini üzleti elit 1830 és 1870 közötti társadalomtörténetén dolgoztam. Ez lett a második könyvem témája, s ennek egyik fejezete az európai és egyesült államokbeli üzleti elitnek származásának összehasonlító vizsgálatával foglalkozott. E fejezet irányította érdeklődésemet a 19. és 20. századi társadalmi mobilitás történetére, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek történetének kérdésére. Ez három könyvem témája volt az 1970-es és az 1980-as években. Ebben az időszakban a berlini *Freie Universitätén* tanítottam, a társadalom- és gazdaságtörténeti intézetben, amelynek kiváló nemzetközi könyvtára volt. Inspiráló kutatásokat végeztem a Harvard Egyetemen (1972–1973) és az oxfordi *St. Antony's College*-ban (1976) való tartózkodásom idején.

Az 1980-as évek elején, az „euroszklerózis” idején kezdtem el dolgozni – egy rotterdami, majd számos párizsi kutatóút során – azon a témán, ami még ma is foglalkoztat, vagyis az európai társadalom kialakulásának problémáján. Írtam egy könyvet az 1890 és 1980 kö-

zötti nyugat-európai társadalomról, egy másikat a francia és a német társadalom összehasonlító történetéről a késő 19. század óta, és egy harmadikat arról, hogy miként ábrázolták és értelmezték az európaiak az európai társadalmat a 19. század vége óta.

A Fal leomlása és Európa politizálódása után az 1990-es években és a 2000-es évek elején, amikor a Humboldt Egyetem társadalomtörténeti tanszékére kerültem, kitágítottam kutatásaim körét, hogy az európai társadalom vizsgálatába tartozzon bele Kelet-Európa is. Ez volt az egyik oka, amiért részt vettem az Európa Összehasonlító Története Központ (*Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas*, később *Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas*) megalapításában. Ez az intézet előmozdította az összehasonlításokat Kelet- és Nyugat-Európa között, és nagyon sokat segített nekem, hogy megírjam két könyvemet egész Európa történetéről, az európai társadalom 1950 utáni történetéről és Európa 1945–1989 közötti történetéről. Nyilvánvaló okokból újra felélénkült az érdeklődésem a demokrácia iránt. Ezen túl ebben az időszakban kezdtem erőteljesebben töprengeni az összehasonlítás módszerein. Kiadtam egy kis könyvet a történelmi összehasonlításról a hallgatók számára, s ez hozzájárult a témáról folyó élénk vitához. Ugyanezen okból vettem részt a történelmi összehasonlító doktori iskola vezetésében, a fent említett kutatóközpont mellett. A Fal leomlása járult hozzá ahhoz is, hogy az észak-atlanti térségen kívüli világra is felfigyeltünk. Így egyre inkább érdeklődtem a globális történelem iránt, és 2004-ben kezdeményeztem egy kutatóközpont létrehozását, ami összehozta egymással az afrikai, közkeleti, közép-ázsiai, kelet-ázsiai és latin-amerikai regionális tanulmányok szakértőit. Ez az erőfeszítés azonban nem eredményezett kötetet a világ társadalomtörténetéről, mivel a kutatóközpont vezetése és a többi hasonló feladat is sok időmet vette igénybe.

2008-ban bekövetkezett nyugdíjba vonulásom után is folytattam az oktatást a Humboldt Egyetemen mint *professor emeritus*. A jelenlegi európai válság is arra sarkallt, hogy különböző projekteken vegyek részt, többek között az európai integráció válságának történetéről vagy épp a néha összetett, de igen szükséges és nagyra becsült francia–német együttműködésről, a társadalmi egyenlőtlenségek növekvő mértékéről és a fontos európai sajátosságának számító jóléti állammal kapcsolatos új kihívásokról és bírálatokról.

Milyen szellemi és más hatások voltak a legfontosabbak az Ön számára, amelyek meghatározták kutatásait, és kik voltak azok a tanárok vagy kutatók, akik a leginkább befolyásolták a munkáját?

Mások befolyását felidézni mindig önkényes. Úgy vélem, a kutatók öt csoportja hatott rám: 1. a náci korszakban külföldre menekült tudósok, aki vagy visszatértek Németországba, vagy rendszeresen idelátogattak, különösen a társadalomtörténész Hans Rosenberg és a politológus Ernst Fraenkel; 2. az a történésgeneráció, amely pályáját a második világháború után kezdte, akik nagyon fiatalon professzorok lettek, és igen nyitottak voltak az angolszász tudóstársadalom felé, különösen Gerhard A. Ritter, aki az összehasonlítások egyik korai képviselője és témavezetőm is volt 1966-ban, illetve 1971-es habilitációm két bírálója, Wolfram Fischer gazdaságtörténész és Rudolf Braun társadalom- és kultúrtörténész, valamint tematikailag távolabb Hans-Ulrich Wehler; 3. összehasonlító társadalomtörténészek, főleg amerikaiak, például Charles Tilly, Reinhard Bendix, Karl Deutsch és Peter Flora; 4. francia történészek, mint mondjuk Fernand Braudel, René Girault, Maurice Aymard, Christophe Charle, Etienne François, Michael Werner, Robert Frank, Patrick Fridenson; 5. valamint a saját korosztályomba tartozó barátok és kollégák, akikkel együtt dolgoztam a berlini kutatóintézetek irányításában, mint a történész Jürgen Kocka, a néprajzos Georg Elwert, a szociológus Martin Kohli, a társadalomtudós Jürgen Schriewer, a Szovjetunió történetét kutató Jörg Baberowski, a politológus Herfried Münkler, a néprajzos Wolfgang

Kaschuba, a Közel-Kelet-kutató történész Ulrike Freitag, az Afrika-történettel foglalkozó Andreas Eckert és a Délkelet-Ázsia történetét vizsgáló Vincent Houben.

Mikor fordult a történelmi összehasonlítások felé?

Az 1960-as évek végén, amikor a német történetírás ismét nyitottabbá vált a nemzetközi kutatás eszméje irányában, a weimari és a náci időszak elszigetelő törekvéseit követően. Visszaemlékezve úgy látom, hogy Németország és a Nyugat összehasonlító vizsgálatának három motívuma volt a hatvanas évek végén. Az első politikai jellegű. Az volt a benyomásunk, hogy fel tudjuk tární a náci hatalomra jutásának gyökereit, ami igen aktuális téma volt az évtized eleje óta a történészek számára, mégpedig mindössze azért, hogy összevetjük Németországot az erősebb és szilárd, hosszú távú demokratikus hagyományokkal bíró nyugati államokkal, különösen Angliával, Franciaországgal, a skandináv országokkal és az USA-val. Talán túl optimisták és naivak voltunk, hogy megfelelő válaszokat reméltünk találni a liberális Nyugattal való összehasonlítás során, de ez igen inspiráló kutatási elképzelés volt. A második motiváció tudományosabb volt. Attól kezdve, hogy részt vettem a Berlin korai iparosodását kutató csoportban, folyamatosan szembetalálkoztam azzal a gondolattal, s végül meggyőződésemmé is vált, hogy az ipari társadalmak és az iparosodás, annak elmaradottsága vagy teljes hiánya csak az ellentétes esetek összevetésével elemezhető. Nem meglepő, hogy ez a gondolat különösen meggyőzőnek tűnt akkor, amikor egy regionális projektben vettem részt. Abban a kiváltságban is részesültem, hogy egy nagyon jó nemzetközi könyvtár állt rendelkezésemre a társadalom- és gazdaságtörténet témájában, és a költségvetésünk is stabil volt a berlini *Freie Universität*en, továbbá lehetőségem volt sok más országból érkező kutatóval is találkozni. Csak nagyon kevés német egyetem rendelkezett ilyen jó nemzetközi könyvtárral a témában, s ezt egészítette ki a nagyon intenzív kapcsolat a külföldi vendégekkel. Ezen okok miatt nem éreztem vonzónak, hogy továbbra is kizárólag német történelemmel foglalkozzak.

Társalapítója és egyik igazgatója volt az Európa Összehasonlító Története Központnak (Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas, ZVGE) 1998-ban, majd jogutódjának, az Európa Összehasonlító Története Berlini Kollégiumának (Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas, BKVGE), amely hosszú időn keresztül az egyik centruma volt az összehasonlító történelmi kutatásoknak. A BKVGE azonban néhány éve megszűnt. Vajon ez a tény az összehasonlító történetírás megítélésének változását jelzi a német tudományos életben?

Nem gondolnám. A BKVGE fő célja az volt, hogy ösztönözze a Kelet- és Nyugat-Európa közötti összehasonlításokat. Ezt sikeresen el is érte, hiszen az elgondolást más kutatók is átvették. Ennek révén a BKVGE elvesztette különlegességét. Ennélfogva, sajnálatos módon, a különböző alapítványok nem támogatták tovább egy újabb nemzedék számára a központ működését a nyugdíjba vonulásunk után. Ezzel együtt sem látom, hogy az összehasonlító kutatások hanyatlának Németországban. Olyan vezető folyóiratokban, mint amilyen a *Geschichte und Gesellschaft* a 20. század végéhez képest az összehasonlító jellegű tanulmányok száma még nőtt is a 2000-es években.

Európa társadalmi integrációja – vagyis a konvergenciák és divergenciák kérdése a kontinensen – kutatásainak egyik fő irányává vált az 1980-as évek óta. Mik voltak a legfontosabb trendek e tekintetben a 20. században?

A társadalmi integráció kutatásának központi kérdése valóban az európai társadalmak divergenciája a 19. századtól a 20. század közepéig, majd az 1950-es évektől kezdve közeledés indult meg, előbb külön-külön és igen eltérő módon Európa nyugati, illetve keleti felén belül, aztán az 1990-es évek óta mint Európa két részének közös konvergenciája. 1990 előtt mindez nem tervezett, nem szándékos és gyakran még észrevétlen társadalmi integráció is volt Nyugat-Európában, ami felülről kiinduló elképzelésekből és a civil társadalomból eredt. Ugyanakkor a szovjet birodalomban ez tervezett, szándékos, erősen szabályozott és társadalmilag jobban ellenzett, felülről kiinduló integráció volt. Számos kérdés azonban még megválaszolatlan és további kutatásra vár véleményem szerint: 1. Milyen mély volt a szakadék Nyugat- és Kelet-Európa társadalmi között 1945–1989 közt, vagy a hidegháborús versengés konvergenciákat is eredményezett? (Ez egy régi kérdés.) 2. Pontosan kik voltak azok, akik a kormányokban, közigazgatásban, társadalmi egyesületekben és gazdasági társaságokban hozzájárultak a társadalmi integrációhoz? Hogyan tudjuk megmagyarázni ezt a nem tervezett, nem szándékos és gyakran észrevétlen, de hatékony és tartós társadalmi integrációt Európában? 3. Mi volt a hatása a rövid életű, kudarcba fulladó, erőszakos, elnyomó, rasszista társadalmi egységesülésnek és szétbomlásnak, amit a náci rezsim hajtott végre a megszállt európai országokban: ez vált a fő okává a persze attól teljesen eltérő nyugat-európai társadalmi integrációnak, vagy kimutathatók fontos folyamatosságok? 4. Európa társadalmi integrációja sajátos fejlődés, aminek nincsenek párhuzamai a történelemben, vagy birodalmi sajátosságai vannak, akár egy nagyobb amerikai birodalom részeként vagy pedig önálló birodalomként, amelynek számos párhuzamát vizsgálhatják a történészek a múltbeli európai birodalmakban?

A társadalmi integráció – mint Európa politikai és gazdasági integrációjának kiegészítése – mindig is többet jelentett, mint pusztán az európai társadalmak közötti strukturális társadalmi divergenciák csökkentését. A társadalmi integráció egyéb fontos elemei magukban foglalják a kölcsönös társadalmi kapcsolódásokat a migráción, a közlekedésen, a kommunikáción, az eszmék szabad áramlásán, a nemzetközi szervezeteken és mozgalmakon, a házasságkötéseken, az idegen nyelvek és lefordított művek ismeretén keresztül. A társadalmi integráció mindig kapcsolódott a különböző országokból származó európaiak közötti találkozásokhoz, mégpedig nagyon eltérő módokon – ami fontos és sokszor elhanyagolt témakör. A társadalmi integráció szintén mindig magában foglalta maguknak az európaiaknak az európai társadalomról alkotott képét és az európai társadalomról az Európán kívüliekkel folytatott párbeszédet.

Az utóbbi évek válsága idején megtanultuk, hogy a társadalmi integráció egy elhanyagolt területe a kölcsönös függőség és a szolidaritás tudatosodása. Megvizsgálhatnánk jobban a szolidaritás történelmi változását az egyének közötti nemzetközi szolidaritástól az Európai Unió és elődei által – az európai integráció 1950-es évekbeli kezdete óta – kialakított intézményes szolidaritásig. Ezt a kutatást motiválhatná az Európai Unió tagjai közötti nemzetközi szolidaritás erős európai támogatottsága – amit a társadalomtudományi kutatások kimutatnak – és a jelenlegi európai válságban a pénzügyi transferekről szóló nagyon heves nyilvános vita közötti ellentmondás.

Hogyan értékeli a jelenlegi válság hatását ezekre a folyamatokra? Ez a kérdés annál is inkább fontosnak tűnik, mivel számos megfigyelő véli úgy, hogy a válság érinti az európai integrációt is. Beszélhetünk tehát az európai társadalmi integráció válságáról is?

Egyelőre nem látok trendfordulót a növekvő társadalmi divergenciák felé és ennél fogva egy európai strukturális társadalmi szétfejlődés felé sem a válság 2008-as kezdete óta. A közeledések folytatódnak. A divergenciák olyan fontos kérdésekben, mint például a munkanél-

küliség vagy a szociális kiadások most inkább kisebbek, nem nagyobbak, mint az 1980-as években. De ami elég drámaian megváltozott a jelenlegi válság idején, az a társadalmi divergenciák értékelése. A közgazdászok gyakran érvelnek azzal, hogy a gazdasági és társadalmi divergenciák az euró-zónában túl nagyok, és veszélyeztetik a közös valutát. Általában nem veszik figyelembe, hogy a divergenciák többnyire ugyanilyen nagyok az USA-ban, és sokkal nagyobbak más nagy valutazónákban, mint például Kína, India, Brazília vagy Oroszország. Továbbá az északi és a déli sajtó és politikusok közötti heves vitákban gyakran a társadalmi különbségeket használják a másik fél elleni támadásra. Európa északi felében a mutatkozó társadalmi eltéréseket, illetve divergenciákat a magas szociális kiadások, a korai nyugdíjazási kor, az állami alkalmazottak túl magas száma vagy a korrupció területén úgy értékelik, mint a dél-európai társadalmak fő hiányosságait. Ezek az északi kritikák nem mindig nyugszanak szilárd tényeken. Ha mégis, ezek a tényleges divergenciák nem újak, csak másként látják őket az Európai Unió pénzügyi politikáját érintő eltérő regionális érdekek és az Unió tagjai között fennálló kölcsönös függőség felismerése miatt. Az északiak deviánsnak tekintik Dél-Európát, nem pedig olyan izgalmasan egzotikusnak, mint korábban. A regionális érdekellentétek megszokottak a nemzeti politikában, de európai szinten újak, és ezért sokak számára ijesztők. Úgy látom, ezen okok miatt új helyzet állt elő az európai konvergenciák és divergenciák szakértői számára: ma sokkal inkább átpolitizált helyzetben dolgoznak, és jómagam úgy vélem, új feladatuk az, hogy figyelmeztessenek az európai társadalmi divergenciák túlzó értelmezéseire.

Hogyan látja a társadalomtörténet jelenlegi európai helyzetét?

Ez a történetírás egyik fontos része. A doktori értekezések jelentős hányada – Németországban körülbelül harmada vagy negyede, attól függően, hogyan határozzuk meg a témakört – társadalomtörténeti jellegű. Ugyanakkor a társadalomtörténet nem számít a történetírás erőteljesen formalizált, professzionizált területének. Nagyon kevés társadalomtörténeti tanszék van, nagyon kevés vezető kutatóintézet, kevés olyan szervezet, mint az *International Social History Association*, és kevés rendszeres összejövetel. Számos folyóirata létezik, de kevés a friss szintézis, és nincs általánosan elfogadott meghatározása sem e területnek. A társadalomtörténet csaknem olyan, mint egy nyilvános fórum, amit a történészek pályafutásuk során időnként felkeresnek, de amelyen csak néhányan dolgoznak állandóan.

A társadalomtörténet jelentősen átalakult az 1960-as évek óta, amikor én is bekapcsolódtam kutatásába. Ma már nem elsősorban a társadalmi osztályok, valamint, amit gyakran elfelejtene, a családok és a jóléti állam történetének vizsgálatát jelenti, mint a hatvanas években. Mára a társadalomtörténet tematikusan nagyon diverzifikálódott, és nincsenek közös témák és megközelítések. Még a témakör egyszerű meghatározása is rendkívül nehézé vált. Három lényeges irányt látok: a tág értelemben vett társadalmi egyenlőtlenségek történetét; az élet főbb területeinek történetét, mint amilyen a család, a munka, a fogyasztás, az értékek; valamint a társadalom és a politika érintkezésének történetét. De ez az én saját álláspontom, sok más nézet létezik. A társadalomtörténet ma kevésbé elméleti jellegű, kisebb mértékben befolyásolja a szociológia, kevésbé mennyiségi szemléletű, mint az 1960-as években, de talán interdiszciplinárisabb. Ma közelebb áll az új kultúrtörténethez, és sokat hasznosított ebből a közelségből, de sajnos távolabb került a gazdaságtörténettől, mint ahol az 1960-as években volt. A társadalomtörténészek a hatvanas években különösen öntudatosak voltak, amint azt Eric Hobsbawm is említette emlékirataiban. A társadalomtörténet vonzó, innovatív, izgalmas új terület volt, ami szemben állt a történetírás fő vonulatával. Mára intézményesült területté vált, s bár gyakran erős motivációkkal jár együtt, de művelői nem különösebben elégedettek.

A globális történelem és a kapcsolódó szélesebb megközelítések előretörésének van-e jelentős hatása a társadalomtörténet területére Európában és világszerte?

Remélem, hogy igen, mivel a társadalomtörténet a nemzetközi kapcsolatok történetének vizsgálata révén egykor szorosabban kötődött a nemzeti és a helyi keretekhez, mint a gazdaság- és a politikatörténet. Ennélfogva a globális történelem különleges kihívást jelent a társadalomtörténet számára. Talán ez az oka annak, hogy olyan későn jött létre az *International Social History Association*. Nem gondolom, hogy hirtelen rengeteg történész kezdene írni globális társadalomtörténetet. A legjobb esetben is három további hatást várok. Remélem, hogy a globálisabb távlatok megjelennek a nemzeti és a helyi vizsgálatokban. Ezen túl azt várom, hogy több eszmecsere jöjjön létre az Európán kívüli és az európai társadalomtörténészek között. Ez nem fog magától történni. Sok függ az intézményeken, a történelem tanszékeken, kutatóközpontokon, felsőoktatási intézeteken, doktori iskolákon, amelyekben a különböző régiók szakértői együtt dolgoznak. Ennek eredményeként határozhatunk meg olyan kategóriákat, mint például az „európai évszázad”; vagyis ezek az eszmecserék tisztázhatják, hogy tulajdonképpen mit jelent a hosszú 19. század az Európán kívüli országoknak, és meghatározhatjuk, hogyan befolyásolták Európát a nem európai társadalmak. Végül remélem, hogy ez az együttműködés nemcsak az európai és amerikai kutatók között jön létre, hanem a világ többi részének történészeire is kiterjed majd.

Számos történelmi összegző munkát írt az utóbbi évek során. Mik a további tudományos elképzelései?

Ha az egészségi állapotom és az időm lehetővé teszi, szeretném megírni a 20. századi Európa társadalmi egyenlőtlenségeinek történetét és az európai jóléti állam történetét a 19. század végétől kezdve.

Nagyon köszönöm a beszélgetést.

Berlin, 2013. október

Az interjút készítette: TOMKA BÉLA, fordította: BENCSIK PÉTER.